

Euroopa Liit
Euroopa Sotsiaalfond

Eesti tuleviku heaks

E-kursuse "**Keeleteaduse alused I osa**" materjalid

Aine maht 3 EAP

Ilona Tragel (Tartu Ülikool), 2010

1.

Mis on keel?; Maaailma keeled Taustamõisteid

MIS ON KEEL?

Karlsson 2002, lk 15: *Keele all mõeldakse inimese poolt kasutatavat loomulikku keelt, mis tavaliselt teostub keelelise ehk verbaalse suhtluse vormis. Keel on võimalik tänu inimese keelevõimele.*

Loomulik keel

Loomulik keel on keel, mida teatud inimeste rühm kasutab emakeelena, see on loomuliku arengu tulemus.

Maaailma keeled

Maaailma keelte arv

- 6000 -7000 elavat loomulikku keelt

Karlsson 2002 (Grimes (toim) 1996):

- Aasia – 2165 (32%)
- Aafrika – 2011 (30%)
- Austraalia ja Okeania – 1302 (19%)
- Ameerika – 1000 (15%)
- Euroopa – 225 (3%)

Miks on maailma keelte arvu kohta nii erinevad andmed?

- Murre või keel?
 - Arusaadavuse kriteerium (AGA: Põhjamaad; Hiina)
 - Poliitilised põhjused (Balkani riigid, serbia keel ja horvaadi keel)
 - Kultuurilised põhjused, identiteet (võru keel, baski keel)
- Elav või surnud keel?
- Kuidas andmeid kogutakse
- Allika usutavus
- Allikate võrreldavus?

10 suurima emakeelena kõnelejate arvuga keelt

(2005, The Ethnologue)

1. mandariinihiina 873 014 298
2. hispaania 322 299 171
3. inglise 309 352 280
4. hindi 180 764 791
5. portugali 177 457 180
6. bengali 171 070 202
7. vene 145 031 551
8. jaapani 122 433 899
9. saksa 95 392 978
10. wu-hiina 77 175 000

Keelte liigitusaluseid

- Genealoogiline (sugulus ja päritolu)
- Areaalne (kasutuspiirkond ja kontaktid)
- Sotsiolingvistiline (kasutus ja staatus ühiskonnas)

- Tüpoloogiline (keele struktuuri ja sõnavara omadused)

Genealoogiline liigitus

- Keelte sugulus – ja põlvnemisuhted
- Keelepuud
- Ühte rühma kuuluvad sellised keeled, mille ühist algupära on keeleteaduslike meetoditega võimalik tõestada.
- Genealoogilise liigituse alusel kuuluvad samasse rühma sellised keeled, mis on pärit samast algkeelest.

Võrdlev-ajalooline meetod

- Mõnede häälikute erinevused on süstemaatilised (häälikuseadused) = rekonstruktsioonide abil otsitakse allkeeles kuju, nt indoeuroopa algkeele 'jalg' on rekonstrueeritud *pòds (tärn tähistab rekonstruktsiooni)
- Häälikute vastavuse alusel jagatakse keeled harudesse ja rühmadesse

AGA

- Sõnavara sarnasustel võib olla ka muid põhjusi:
 - laenamine (nt balti algkeelest eesti keelde hernes, seeme)
 - juhuslikud kokkulangevused (nt inglise ja mbabarami (austr) *dog*)

Sõnade päritolu = etümoloogia

Keeled muutuvad

Sama päritolu keelte sarnasusi aja jooksul vähenevad (vrd nt eesti keel ja ungari keel)
Võrdlev-ajaloolise keeleteaduse meetodid (nt häälikuseadused) ei ulata rohkem kui 8000 aasta taha.

Keel arvatakse Maal olemas olevat olnud vähemalt 100 000 aastat.

LINGID

[Maaailma keelte andmebaas The Ethnologue](#)

[Keelte nimesid jm eesti keeles](#)

[Maaailma keelte struktuuri andmebaas](#)

[Antiikkeelte ja väljasurnud keelte andmed](#)

[Numbreid maaailma keeltes](#)

[Keelte suguluse jm seotuse andmebaas](#)

[Vaadake ka nt raamatut Tuhat keelt \(toim. P. Austin\), infot siit](#)

Raamatu autori kohta võid lugeda nt <http://www.soas.ac.uk/staff/staff30592.php>

[Soovitan lugeda: artikkel keeletüpoloogiast](#) M. Erelti artikkel keeletüpoloogiast Oma Keeles 1/2005

[NB! Vaata siit uudist uue keele avastamise kohta!!!](#)

2.

Isolaatkeel on keel, millele ei ole leitud sugulaskeeli, NT baski keel ja burušaski keel

Keelte muutumist uurivad:

1) ajalooline keeleteadus:

- millised on keeled varem olnud ja kuidas nad on arenenud tänapäeva keelteks?
- millised on tänapäeva keelte sugulussuhted?

2) sotsiolingvistika:

kuidas ühiskond ja selles toimuvad muutused mõjutavad keele arengut?

kuidas mingi uus vorm, mida kasutab mingi piiratud grupp inimesi, levib terves kõnelejaskonnas ja muutub normiks (toimub keelemuutus)?

? +

3) grammatiseerimisteooria: tegeleb ühe spetsiifilise keelemuutuse tüübiga - grammatiliste elementide tekkimise ja arengu uurimisega, nende seaduspärasuste ja põhjuste selgitamisega

NT eesti keele kaasaütlev käänne ehk komitatiiv on tekkinud nii:

**kansassa* > **kanssa* > **kaas* > -*ga*
täistähenduslik sõna > grammatiline sõna > kliitik > muutelõpp

Keelte areaalne jaotus on keelte jaotus vastavalt kõnelejaskonna piirkonna/riigi geograafilisele asendile, lisaks asukohale arvestatakse veel nt vastastikust suhtlust, ajalugu, keelte kontakte (vrd nt ka prantsuse keele tekke lugu).

Keelekontakt NB!

Substraat, adstraat ja superstraat on kontaktis olevate/olnud keelte liigid.

Keelekontaktide tulemusel võivad tekkida **pidžinkeel** (sellel on mõlema kontaktis oleva keele sõnu ja elemente, kuid puudub stabiilne kasutatav kõnelejaskond ja kinnistunud grammatika; võib olla kreoolkeele tekkimise aluseks) ja **kreoolkeeled** (kontaktis tekkinud uus keel, millel oma sõnavara ja grammatika)

Keeleline piirkond (ingl k *linguistic area*) – nt Läänemere piirkond (sarnaseid jooni leitud nt sõnajärjes)

Kui ühest piirkonnast on palju sarnasusi leitud juba grammatika tasandil, siis räägitakse **keeleliidust** (*Sprachbund*), nt Balkani keeleliit (kreeka, albaania, rumeenia, bulgaaria, serbia, horvaadi)

Keelte areaalne makrojaotus M. Dryeri järgi (<http://www.ethnologue.com/>):

Aafrika

Euraasia

Kagu-Aasia ja Okeania

Austraalia ja Uus-Guinea

Põhja-Ameerika

Lõuna-Ameerika

Sotsiolingvistiline liigitus lähtub keele staatusest ja funktsioonidest ühiskonnas, nt kõnelejade arvust lähtuv liigitus enamuse ja vähemuse keeleks.

Riigikeel, normile vastav keel

lingua franca (ühine keel); ülemaailmne *lingua franca* – inglise k =ELF

Diglossia on selline olukord, kui samas ühiskonnas on kasutusel kaks eri keelekuju, millel on oma selgelt välja kujunenud kasutusala (nt üks avalikes meediakanalites, hariduse valdkonnas ja teine igapäevases suhtluses), religioossete rituaalide keel (nt kirikuslaavi)

Tüpoloogiliste jaotuste eesmärk on selgitada, kuidas keeled oma struktuuriomaduste (ehituse) alusel maailmas jagunenud on.

Uuritakse võimalikult suurte tüpoloogiliste andmebaaside abil

WALS <http://wals.info/>

Keeletüpoloogia oli algul (19. saj) põhiliselt sõna ehituse omaduste võrdlemisega tegelev suund, mis püüdis vastata järgmistele küsimustele:

Kui palju morfoloogilisi elemente sõnaga liitub (**analüütiline keel või sünteetiline keel**)

Kuidas neid elemente liidetakse (nt kas sõna ette või sisse jne)

(Wilhelm, Schlegel, Humboldt)

LOE KA Oma Keel 1/2005 Mati Erelt: Keeletüpoloogiast (pdf Moodle'is)

19. saj klassikalise morfoloogilise tüpoloogia keelte jaotus selle alusel, kui palju morfoloogilisi elemente sõnaga liitub:

Analüütilised – vähe või üldse mitte

Sünteetilised – palju

Polüsünteetilised – väga palju morfeeme sõna küljes

Nt Gröönimaal kõneldav kalaalisuuti k e inuiti k

tusaa+nngit+su+usaar+tuaannar+sinnaa+nngi+vip+putit

‘sa lihtsalt ei saa ennast uskuma panna, et sa kunagi ei kuule’

Morfeemide liitumise liigid

Fusioon – morfeemide piirid on hajusad

nt *murda*, *surra* (tegevusnime tunnust ei saa tüvest eraldada)

Kumulatsioon – ühes morfeemis mitu tähendust, nt *vete* (PL-GEN *vesi*), *sang* (*sing* PST)

Muutumine – sama tähendusega morfeemi kuju erinevates ümbrustes muutub

(sõltuvalt ümbritsevatest häälikutest), nt hixkarya keele eitussufiks: *-hira*

(*amryekihira* - jahtimata), *-hra* (*yonohra* – söömata), *-pira* (*timpira* – andmata)

LINGID

[Eesti keele tekst-kõne süntesaator](#)

[Uurige kõnesünteesi näidet: vestelge teatriagent Alfrediga :\)](#)

[Microsofti kõnetehnoloogilised rakendused](#)

[Vaata, kuidas hääldatakse ameerika inglise keele häälikuid](#)

[Rahvusvaheline foneetiline tähestik](#)

[Tuntud fonoloogi Peter Ladefogedi kodulehekül, kust muu hulgas leiata palju hääldusnäiteid](#)

3.

Morfeem on väikseim tähendusega keeletüksus

Nt *majades* = 3 morfeemi: 1. *maja* + 2. mitmus: *-de-* + 3. kohta märkiv seesütlev kääne ehk inessiiv: *-s*

Morfeemide liitmise viisid:

1. sünteetiline väljendusviis (afiksatsioon e aglutinatsioon; fusioon; muutumine);
2. abisõnad e analüütiline väljendusviis;
3. reduplikatsioon, vt <http://wals.info/feature/27>

Sünteetilist väljendusviisi kasutavaid keeli nimetatakse **aglutineerivateks keelteks**.

Liitumisviisid:

- **fusioon** – morfeemide piirid on hajusad

nt *murda*, *surra* (tegevusnime tunnust ei saa tüvest eraldada)

- **kumulatsioon** – ühes morfeemis mitu tähendust, nt *vete* (PL-GEN vesi), *sang* (sing PST)

- **muutumine** – sama tähendusega morfeemi kuju erinevates ümbrustes muutub (sõltuvalt ümbritsevatest häälikutest), nt *hixkarya* k eitussufiks: *-hira* (*amryekihira* - jahtimata), *-hra* (*yonohra* – söömata), *-pira* (*timpira* – andmata)

Keeleuniversaalid

Saussure, strukturalism

Kaksikliigendus – häälikud, millel ei ole tähendust ühelt poolt ja neist moodustatud tähenduslikud üksused (morfeemid) teiselt poolt.

Ferdinand de Saussure - *Cours de linguistique générale* 1916

Strukturalismi põhitõed:

Keel on autonoomne märgisüsteem.

Tuleb eristada keelt (*langue*) ja kõnet (*parole*).

Keeleteaduse tuum on sünkrooniline keele uurimine.

Keelestruktuur on tasandiline: süntaks, morfoloogia, fonoloogia jne

Foneetika ja fonoloogia

(Einar Meistri loengute materjalide põhjal)

Foneetika (häälikuõpetus, hääldusõpetus) on teadus, mis uurib inimkõne üksusi - häälikuid - artikulaatorsest, akustilisest ja pertseptiivsest aspektist.

Artikulaatorne foneetika uurib kõneorganite tegevust kõneloome protsessis.

Akustiline foneetika uurib häälelained ja selle vahendusel edastatava suulise kõne üksuste akustilisi omadusi.

Pertseptiivne e. tajufoneetika uurib häälelained edastatavate hääldusüksuste kuuldelise eristamise ja tajumise (äratundmise) probleeme.

Foneetika põhiüksus - **häälik** - on väikseim kuuldeliselt eristatav artikulaatorsete ja / või akustiliste omadustega määratletav kõnesegment.

Häälikute hulk on lõpmatu. Häälikute kvaliteeti mõjutavad tema positsioon, naaberhäälikud, kõneleja kõneorganite anatoomia, kõneleja emotsionaalne seisund.

Häälikuklassi abstraksioon e. invariantne etalon on **foneem**. Foneem on fonoloogia põhiüksus.

Fonoloogia uurib lõplikku hulka (põhimõtteliselt hääldatavaid) invariantseid üksusi, mis on piisavad ja tarvilikud uuritavas keeles kõigi erinevaiks peetavate sõnavormide, fraaside ja lausete eristamiseks.

Iga foneem realiseerub kõnes mingi häälikuna. **Foneemivariant e. allofoon** on foneemi püsivate tunnuste miinimumkomplekt koos positsioonist, häälikümbrusest või kõnelejust tingitud varieeruvate tunnustega.

Kõneorganid, häälduselundid, vt nt:

<http://www.cs.ut.ee/~koit/KT/Koneteh/Loeng1-TY.pdf>

Häälikute jaotamise alused:

Moodustusviis – mis toimub kuidas kopsudest suu või nina kaudu tuleva õhuga ning kuidas keele ja huulte asend kujundavad tekkivat heli

Moodustukoht – millises kõnetrakti osas häälik moodustatakse

Eesti keele vokaalid

	eesvokaalid	tagavokaalid
kõrged vokaalid	i ü	u
keskkõrged vokaalid	e ö	õ o
madalad vokaalid	ä	a

Eesti keele kononandid

(1) - helilised: *l, r, m, n, h, v, j*

- helitud: *p, t, k, h, s, š, f, h*

(2) moodustusviisi järgi:

- sulghäälikud e. klusiilid: *k, p, t*

- ninahäälikud e. nasaalid: *m, n, h*

- ahtushäälikud e. spirandid: *w, v, f, s, r, l, j, š, h*

(3) moodustuskoha järgi:

- huulhäälikud: *p, m, v, f, w*

- hammashäälikud: *t, n, s, r, l*

- suulaehäälikud: *k, h, j, š*

- kõrihäälik: *h*

4.

Foneetika, fonoloogia, kirjasüsteemid

I. osa

„Kõnes avaldub keel üksteisele järgnevate häälikute jada (ehk segmentaalfoneemide) ning nende häälikute rõhulisuse, kestuse ja tooniga seotud nähtuste (ehk suprasegmentaalsete nähtuste) summana.“ Eesti keele käsiraamat *online*:

<http://www.eki.ee/books/ekk07/o/o4.html>

Transkribeerimine, transkriptsioonisüsteemid:

- **IPA** = International Phonetic Alphabet - kõigi keelte foneetilise pildi kirjapanekuks mõeldud transkriptsioonisüsteem (ladina ja kreeka tähtedest kujundatud märgid + muud + diakriitikud), 1. x 1888, nt WALS; IPA sümbolid õpiku lisa 1 ja Moodle'is

- **SUT** = soome-ugri transkriptsioon (1901) – uurali keelte häälduspildi kirjapanekuks loodud transkriptsioonisüsteem, vt näidet <http://www.murre.ut.ee/EMK.PDF> lk 7-8

Maailma keelte häälikusüsteemid, vt WALS + hääldusnäited

Koartikulatsioon ehk kaasahääldus

Assimilatsioon (lad. *ad+similis*) – häälik muutub vastavalt esinemisümbrusele lähedaloleva hääliku sarnaseks. Nt vokaalharmoonia, palatalisatsioon.

Dissimilatsioon – saamasugune või sarnane häälik sunnib muutuma teise hääliku temast erinevaks. Nt haploloogia (kahest silbist üks – nt *lihulalane* = *lihulane*)

Pertseptiivne e. tajufoneetika uurib häälelaine edastatavate hääldusüksuste kuuldelise eristamise ja tajumise (äratundmise) probleeme. Tajufoneetika eesmärgiks on eri kõneüksuste tajumiseks oluliste tunnuste väljaselgitamine ning kõnetaju iseärasusi arvestavate mudelite loomine kõne- ja kõnelejatuvastuseks.

Kõrva ehitus, vt nt <http://www.cs.ut.ee/~koit/KT/Koneteh/Loeng1-TY.pdf> lk 7

Prosoodia (suprasegmentaalid)

Pikkus ehk kvantiteet on väljahääldamise aeg (milli)sekundites. Vajalik rääkida siis, kui eristab tähendust (keeli, milles eristab, nimetatakse kvantiteedikeelteks).

Rõhk on mingi sõnaosa (nt silp) või kõneüksuse rõhutamine võrreldes sama sõna või kõneüksuse teiste osadega (nt silpidega) kas helikõrgusega, hääle tugevusega või rõhutatuma artikuleerimisega.

Keeltes võib olla **kinnistunud pearõhk** (nt eesti k 1. silbil, poola k eelviimasel silbil). Prantsuse keeles ei ole pearõhk kinnistunud – kõnes raske sõnade piire eristada.

Toon on mingi üksuse (nt silbi) heli kõrgus suhtes ümbrusega, nt sama sõna teiste silpidega. **Toonikeeltes** eristab toon tähendust (nt WALSist, fayu, mandariinihiina)

Intonatsioon on toonimuutus lause tasandil.

Vt nt ka Pärtel Lippuse kursust

<http://www.e->

[oee/download/euni_repository/file/1049/foneetika_programmiga_praat.pdf](http://www.e-oee/download/euni_repository/file/1049/foneetika_programmiga_praat.pdf)

ja programmi PRAAT <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/>

II. osa

Kiri. Kirjasüsteemid.

Kiri on nähtavate (raiutud, vajutatud, kratsitud, joonistatud, kirjutataud, trükitud) või teisiti tajutavate (nt kombitavate, vrd pimedate kiri) märkide süsteem keelelise väljenduse kinnitamiseks ning ajas ja ruumis edastamiseks. EE, 4. kd

Kirjasüsteemide liigid:

- **foneetiline kirjaviis (tähestik)** = foneemile vastab täht, nt eesti, inglise, kreeka, ladina, slaavi (sh konsonantkirjad nt foiniikia ja standardaraabia)

- **logograafiline ehk ideograafiline e mõistekiri** (märk ja sõna, nt hiina; logos – kreeka k 'sõna')

Silpi tähistava märgiga kirjad e **silpkirjad**, nt etioopia, brahmsi

AGA nt **jaapani kiri** = nende **süsteemide kooskasutus**: (kanji – hiina märkide laen; hiragana (kasutatakse grammatiliste üksuste kirjutamiseks) ja katakana (selliste võõrsõnade kirjanekuks, millele kanji märke ei ole) on silpkirjad. Jaapani keeles kasutatakse mõnede lühendite kirjanekuks ka ladina tähti.

Kirja algus

Lähis-Idas sumeritel (u 5000 aastat tagasi) ja maiadel Ameerikas (u 2000 aastat tagasi)

Hakati joonistama pilte, mis olid Saussure'i mõttes tähistatava tähistajad. Kirja sünniks võib pidada seda, kui tekkis ühendus tähistaja (=pildi) ja seda tähistava sõna vahel, st kui häälikuliselt sarnaseid sõnu hakati kujutama samade märkidega. Seda nimetatakse reebuse põhimõtteks.

Kirja lugu vt

http://www.kansalliskirjasto.fi/extra/verkkonayttelyt/kirjaimistot/kh_sukupu.html

Kujunemisluu: piltkiri -> mõistekiri -> silpkiri -> häälikkiri

Kipud ja vampumid

Phaistose ketas

Ladina tähestik

Kreeka tähestikku peetakse esimeseks tähestikuks, sest see sisaldas märke üksikute konsonantide jaoks ja vokaalide jaoks. Kreeka tähestik on tänapäeval kasutatava ladina tähestiku aluseks (8. saj eKr tekkinud kreeka 3. kirjasüsteem, mille kreeklased laenasid foiniiklastelt).

Kirja suund

Egiptlased ja neilt kirja üle võtnud rahvad KIRJUTASID PAREMALT VASAKULE Foiniikia konsonantkirja laenasid kreeklased, kes algul kirjutasid ka paremalt vasakule, siis hakkasid vaheldatama edasi-tagasi (kusjuures teine rida oli peegelpildis vasakult paremale, kr k boustrophēdon = künnihärja pöördumise viisi). 6.-5. saj eKr hakati kõiki ridu kirjutama vasakult paremale ja mõned tähed jäidki peegelpilti. Kreeka kirjast põlvneb slaavi kiri (kirillitsa ja glagoolitsa).

Algul ladina kirjas ainult **suurtähed, väiketähed** al 9. saj pKr

Ruunikiri

Korea kiri *hangul*

Seda kirja on peetud maailma kõige reeglipärasemaks kirjaviisiks, sest häälikuid märkivad tähed sisaldavad ka foneetilist infot – nt samas häälduskohas häälduvad häälikud on ka kirjas kujult sarnased. Tähed moodustavad silpe, millest moodustuvad silbimärgid.

Kirjaviiside jagunemine: ladina kirjal põhinevad kirjad u 30% maailma rahvastikust; hiina 25%; india silpkiri 20%; slaavi kirillitsa 10%; araabia 10%; muud (kreeka, heebrea, etioopia, gruusia, armeenia jt 5%)

Inglise keele kiri

Inglise jts keelte kirjad on küll täht- e häälikkirjad, aga kuna nende keelte kirjakeele ajalugu on olnud nii pikk, siis on keel selle aja jooksul palju muutunud, suuline keel on kirjakeelest erinevaks muutunud, samuti võttis inglise keel väga altilt vastu laensõnu ja seda koos lähtekeele kirjakujuks, eriti prantsuse keelest

Eesti keele esimesed kirjalikud jäljed

„Esimesed kirjalikud mälestised (üksikud sõnad, laused, isiku- ja kohanimed) veel kujunemisjärgus olevast eesti keelest on pärit XIII sajandi muukeelsetest kroonikatest ja dokumentidest. Näiteks Henriku Liivimaa kroonikas, mis on kirja pandud aastatel 1224–1227, leidub ladinakeelse teksti sees lisaks koha- ja isikunimedele paar eestikeelset sõna ja lause *Laula! Laula! Pappi!*

Alates XVI sajandist on meieni säilinud ka pikemaid eestikeelseid tekste. Kõige vanem sidus tekst sisaldub Kullamaalt pärit käsikirjas, kus on toodud katoliku kiriku kolme tähtsama palve eestikeelsed tõlked. Käsikiri pärineb 1520. aastatest. Vanim teade eestikeelse trükise kohta on pärit 1525. aastast. Vanim eestikeelne raamat, millest on leitud katkendeid, on aastast 1535. See on Tallinna Niguliste kiriku pastori Simon Wanradti kirjutatud ja Tallinna Pühavaimu koguduse õpetaja Johan Koelli tõlgitud luterlik katekismus.

Alates XVII sajandist suureneb eestikeelsete tekstide hulk tunduvalt. Hakatakse koostama ka esimesi eesti keele käsiraamatuid. Nende koostajad olid baltisakslased, kelle põhieesmärgiks oli tutvustada eesti keelt teistele baltisakslastele (eeskätt kirikuõpetajatele) selleks, et nood suudaksid end eesti keeles väljendada. Kirjutati saksa- või ladinakeelseid käsiraamatuid, mis koosnesid eesti keele grammatikast ja saksa-eesti sõnastikust.“

Eesti keele käsiraamat online: <http://www.eki.ee/books/ekk07/o/o4.html>

LINGID

[Olulisemate grammatiliste kategooriate nimetused koos selgituste ja näidetega](#)

[Eesti keele käsiraamat](#)

[Arvusüsteemid maailma keeltes \(koostanud Külli Prillop\)](#)

[Huno Rätsepa artikkel arvsõnade päritolust eesti keeles \(Oma Keel\)](#)

5.

Morfoloogia

KOHUSTUSLIK LUGEDA ÕPIKUST

Lk 107-147 = peatükk Morfoloogia

TEHA morfoloogia test Moodle'i 4. moodulis (seal ka täpsemad juhised)

Sõnajärg on väga oluline tähendust kandev vahend (eriti analüütilistes keeltes, aga mitte ainult!).

Toonikeeltes annab tähendust edasi ka **toon**. NT hdi keel (afroaasia, tšaadi, Nigeerias)

a. *Pd-ìxà-pdà*

jätma- 1SG-jätma

‘ta jättis mu maha’

b. *Pd-ìxà-pdá*

jätma-1SG-jätma

‘ta jättis selle mulle’

Morfoloogiline segmentimine, morfeemianalüüs, glossimine

Morfeem- väikseim tähendusega keeleüksus

Morf – morfeemi avaldumisvorm konkreetsetes keeles

Allomorf – morfeemi variant (nt eesti k osastava e partitiivi eri lõpud, vrd *-t*, nt *lõuna-t* ja *0*, nt *õuna*)

Vaba morfeem võib esineda iseseisva sõnavormina.

Seotud morfeem saab esineda ainult koos teiste morfeemidega. Seotud morfeem on enamasti grammatilise tähendusega.

Seotud morfeemide liigid:

Afiksid vastavalt liitumise kohale:

Tüve ees: **prefiks** - *ebameeldiv*

Tüve sees: **infiks** - *kellelegi, millelegi*

Tüve lõpus: **sufiks** - *jalust*

Seotud morfeeme kõigis keeltes pole, nt vietnami k (nende funktsioonid on jagatud nt abisõnadele, sõnajärjele)

Tüüpiliste grammatiliste morfeemide omadused:

- 1) grammatiliste morfeemide hulka **lisandub harva uusi liikmeid**;
- 2) grammatilistel morfeemidel on **fikseeritud positsioon** (vt täpsemalt õpik lk 131-2);
- 3) neil on **üldine tähendus**. Kombineerumisel leksikaalsete morfeemidega on väga vähe piiranguid. Näiteks kui grammatilist kategooriat väljendav morfeem liitub käändsõnadega, siis võib ta liituda peaaegu kõigiga, mitte ei vali teatud sõnu semantiliste vm omaduste põhjal;
- 4) **kohustuslikkus**: kui keeles on mingi kategooria (nt arvukategooria), siis kõneleja on kohustatud seda väljendama (kõneleja peab valima, kas ta räägib mingist asjast ainsuses või mitmuses);
- 5) grammatilised morfeemid on **seotud morfeemid**, st nad kuuluvad mingi sõna juurde.

Verbidele liituvate grammatiliste morfeemide hulga kohta vt

<http://wals.info/feature/description/22> (CPW = kategooriat / verbi kohta)

Sõnu ja grammatilisi morfeeme vaadeldes saab eristada **markeeritud** ja **markeerimata** (loomulikke) **vorme**.

Igas grammatilises kategoorias moodustuvad vastavad opositsioonid, mis võivad olla kas **binaarsed** (kaheliikmelised), nagu seda on eesti keeles arvu vastandus (ainsus – mitmus), või **mitmeliikmelised**, nagu eesti keele kõneviiside (kindel, käskiv, tingiv jne) opositsioon.

Määratlus “markeerimata” võib tähendada kas **tunnuse puudumist** (nt ainsus, algvõrre, olevik) või seda, et **markeerimata liige on ehituslikult lihtsam kui markeritud** (nt ainsuse isiku pöördelõpud on lihtsamad kui mitmuses).

Sõna määratlusest: paus ja vahe; lahutamatus, üksiesinemine, foneetilised piirid ja semantilise üksuse staatus

Grammatiseerumine on keele leksikaalsete üksuste arenemine grammatilisteks üksusteks ja grammatiliste üksuste arenemine veelgi grammatilisemateks üksusteks. Nt –*ga*, *peale*, *kuna*

Grammatiline kategooria liikmed

- väljendavad samasse mõistelisse valdkonda (nt AEG) kuuluvaid tähendusi;
- esinevad üksteisega vastanduvalt (st korraga ei saa esineda näiteks kaht aja valdkonda kuuluvat morfeemi, millest üks väljendaks olevikku ja teine tulevikku);
- väljenduvad ühe keele sees tavaliselt sarnasel viisil (nt ajatunnus markeeritakse verbisufiksiga vms).

Sõnaliigi ja grammatilise kategooria seostest

substantiivid	verbid	adjektiivid
ARV KÄÄNE SUGU KLASS MÄÄRATUS	AEG ASPEKT KÕNEVIIS SUBJEKTI ja OBJEKTI MARKEERING (ühildumine)	VÕRDLUSASTMED

Sõnaliigid:

Nimisõna ehk **substantiiv** on sõnaliik, millesse kuuluvad sõnadega väljendame entiteete (nt olendeid, esemeid ja kohti). Põhiline kasutuseesmärk – VIITAB entiteedile

Tegusõna ehk **verb** on sõnaliik, millesse kuuluvad sõnad väljendavad tegusid ja sündmusi. Põhiline kasutuseesmärk – PREDITSEERIB entiteedi tegevuse

Omadussõna ehk **adjektiiv** on sõnaliik, millesse kuuluvad sõnad väljendavad omadusi. Adjektiivi õhiline kasutuseesmärk → MODIFITSEERIB entiteeti omaduse abil

Määrsõna ehk **adverb** määratleb verbiga väljendatud tegevuse viisi.

Arvsõna ehk **numeraal** on sõnaklass, millesse kuuluvate sõnadega väljendatakse arvu ja järjestust.

Asesõna ehk **pronoomen** (pro+nomini 'substantiivi asemel')

Määrasõna ehk **kvantor**

Abisõnad (artiklid, pre- ja postpositsioonid, abiverbid, partiklid jm)

6.

Indiast leiti tiibeti-birma keelkonda kuuluv koro keel, mida senini ei tuntud. Vt Moodle'i uudiste foorum

Tavalisemad grammatilised kategooriad

Arv ehk numerus

singular/pluural/(duaal ...)

Klass,

sealhulgas sugu ehk *genus*

maskulinum / femininum / neutrum

ja ka nt elus /elutu, inimene /mitteinimene

Määratus ehk definiitsus

Kääne ehk casus

Võrdlus

positiiv / komparatiiv / superlatiiv

Aeg ehk *tempus*

Isik ehk *persona*

Kõneviis ehk *modus*

Tegumood ehk *genus*

aktiiv / passiiv;

personaal / impersonaal

Laad ehk aspekt:

lõpetatud / lõpetamata;

tulemuslik / mittetulemuslik;

punktuaalne / duratiivne;

progressiivne

Polaarsus: jaatus ja eitus

Arv on grammatiline kategooria, mis märgib **substantiividel, pronoomenitel ja nendega ühilduvatel verbidel** eristatavat arvu. Tavaline eristus on **üks | rohkem kui üks**, s.t substantiivi või pronoomeniga väljendatud referente on kas üks või rohkem kui üks. Võimalik veel duaal ja triaal, lisaks paukaal. Näide: personaalpronoomen *tema* põhjasaami keeles (lisaks SG ja PL ka DU)

Hierarhia SG < PL < DU < TR/PA

Arvu ja elusushierarhia seosed

Elusus on kategooria, mis märgib, kas nimisõna referent on elus ja kui tajutav ta on.

Substantiiviklasside süsteem on grammatiline süsteem, mida mõnes keeles kasutatakse nimisõnade kategoriseerimiseks.

Substantiiviklassid põhinevad sageli (vähemalt osaliselt) referentide omadustele (nt sugu, elusus, kuju).

Klassi võib markeerida:

- **substantiivile** liituv **afiks**;

- **kliitik** või mingi **sõna**;

- **ühilduv afiks verbil**.

„Korralikul” substantiiviklasside süsteemil ühes keeles on järgmised omadused:

- 2-20 klassi, mille vahel jagunevad kõik selle keele substantiivid;

- tavaliselt ei saa üks substantiiv kuuluda korraga mitmesse klassi;

- substantiiviklassi väljendamine on kohustuslik kõigis kontekstides.

Näide: jidiny k (Austraalias) – 20 klassifitseerijat, mis väljendavad referendi olemust või potentsiaalset kasutamisevõimalust, nt:

jarruy durrugu ,CL:LIND öökull’

buri birmar ,CL:TULI süsi’

mayi badil ,CL:SÖÖDAV TAIM teatud päikel’

Tüüpiliseks substantiiviklassi näiteks on indoeuroopa keeltes levinud **sugude süsteem**.

Klassifitseerimise aluseks võib olla veel näiteks **kuju, materjal, suurus** jne

Käändekategooria peamine funktsioon on eristada lauses grammatilisi funktsioone, või laiemalt, lause moodustajate **semantilisi rolle**.

Tavalisemad semantilised rollid:

Agent on tüüpiliselt elus ja sooritab või õhutab tagant toimuvat tegevust ning seda kavatsuslikult ja meelega.

Patsient on lause osaline, kes või mis on kas mingis seisundis või mingites tingimustes või siis allub seisundi või tingimuste muutustele.

Teema viitab esemetele või olenditele, mis paiknevad kusagil või alluvad asukohamuutusele; samuti esemetele või olenditele, mis on kellegi omanduses või mille omanik muutub.

Saaja väljendab omanduse ülekande lõpp-punkti.

Siht väljendab paiknemise muutuse lõpp-punkti.

Veel nt ka: **Asukoht, Allikas, Tee, Instrument ehk vahend, Kogeja**

Vahel on **käändekategooria** alla arvatud ka pre- ja postpositsioonid, eriti postpositsioonid on väga käänete moodi.

Definiitsus on kategooria, mis on seotud diskursuses viidatavate referentide identifitseeritavusega. Definiitsus väljendub artiklite ja afiksrite kasutamisel.

Nt inglise keele *the* on definiitne artikkel ja väljendab seda, et kõneleja meelest on referent, millega see artikkel seostatakse, kuulaja jaoks identifitseeritav. Inglise k artikkel *a/an* väljendab mitteidentifitseeritavust. Lisaks indef. artiklile väljendavad indefiniitsust veel mõningad pronoomenid (ee k *mingi, üks*).

Ungari keeles väljendatakse definiitsust verbi ühildumisega (verbi pööramisel kaks süsteemi – def ja indef sihitise jaoks).

Grammatiline **isik** on deiktiline viitamine kõnesituatsioonis osalejatele, nt kõnelejale, kuulajale ja teistele. Väljendub eelkõige pronoomenite süsteemis, aga verbi lõppudena ning vahel ka substantiividel.

Klusiiv

On keeli, milles eristatakse INKLUSIIVSEID ja EKSLUSIIVSEID esimese isiku pronoomeneid ja verbiafikseid.

- Inklusiivne 'meie' = 'mina ja sina'.
- Eksklusiivne 'meie' = 'mina ja tema'.

Nt põhja-mandariini keeles: INKLUSIIVNE 咱們 'meie'; EKSLUSIIVNE 我們 'meie'

ÜLESANNNE:

Määra klusiivsus:

tok pisini k personaalpronoomen (murdeti):

mi

mitupela

mitripela

mipela

yumitupela

yumitripela

yumi

GLOSSIMISEKS VAJALIKE LÜHENDITE LOEND

1 esimene isik
2 teine isik
3 kolmas isik
ABE abessiiv e ilmaütlev kääne
ABL ablatiiv e alaltütlev kääne
ACT aktiiv
ADE adessiiv e alalütlev kääne
ALL allatiiv e alaleütlev kääne
COM komitatiiv e kaasaütlev kääne
COND konditsionaal e tingiv kõneviis
ELA elatiiv e seestütlev kääne
ESS essiiv e olev kääne
FUT futuurum e tulevik
GEN genitiiv e omastav kääne
ILL illatiiv e sisseütlev kääne
IMP imperatiiv e käskiv kõneviis
IMPS impersonaal e umbisikuline tegumood
INE inessiiv e seesütlev kääne
INF infinitiiv e tegevusnimi
JUSS jussiiv e mõõnev kõneviis
KPV komparatiiv e keskvõrre
LOC lokatiiv
NEG negatsioon e eitus
NOM nominatiiv e nimetav kääne
PART partitiiv e osastav kääne
PASS passiiv
PL pluural e mitmus
PRS preesens e olevik
PST minevik
PSV positiiv e algvõrre
PTCP partitsiip e kesksõna
Q küsimuse partikkel/marker
QUOT kvotatiiv e kaudne kõneviis
S substantiiv e nimisõna
SG singular e ainsus
SPV superlatiiv e ülivõrre
TRL translatiiv e saav kääne
TRM terminatiiv e rajav kääne

7.

Grammatilised kategooriad, JÄRG

Polaarsus (polarity, kõneliik) on grammatiline kategooria, mis eristab jaatust ja eitust.

Eituse väljendamine sagedasemad viisid maailma keeltes:

1) verbile lisatakse **eituspartikkel** nt ee *ei lähe*,
rumeenia k

Băiat-ul merg-e acasă
Poiss-DEF minema-3SG koju
,Poiss läheb koju’

Băiat-ul nu merg-e acasă
Poiss-DEF **NEG** minema-3SG koju
,Poiss **ei** lähe koju’

2) lisatakse **eitusverb**

evengi k:

Nuḡan min-du purta-va bū-che-n.
Tema mina-DAT nuga-ACC andma-PST-3SG
,Ta andis noa mulle.’

Nuḡan min-du purta-va e-che-n bū-re.
Tema mina-DATnuga-ACC**NEG-PST-3SG** andma-PST-3SG
,Ta **ei** andnud nuga mulle’

3) eitust märgitakse **verbi afiksitega**:

türgi k:

Gel-ecek.
tulema-FUT
,Ta tuleb’

Gel-me-yecek.
tulema-**NEG**-FUT
,Ta **ei** tule’

hixkarya k eitussufiks: *-hira/hra/pir* (*amryekihira* – ‘jahtimata’), *hra* (*yonohra* – ‘söömata’), *-pira* (*timpira* – ‘andmata’)

Aeg on grammatiline kategooria, mis viitab verbiga edastatud sündmuse või seisundi ajale, ning seostab seda mingi teise ajahetkega (nt kõnelemisajaga). Tavaliselt markeeritakse verbil.

Kui sündmuse toimumisaega vaadeldakse võrdluses kõnelemisajaga, on tegemist **absoluutse ajaga**. Nt tulevik, lihtminevik jne.

Relatiivne aeg viitab verbiga väljendatava sündmuse või seisundi toimumisajale mingi teise kontekstuaalselt määratletud ajahetke suhtes; teine ajahetk ei kattu kõnelemisajaga. Nt ee k enneminevik

s=sündmushetk; k=kõnehetk; v=viitehetk

s, k, (v)

<----->

‘preesens’

s k(v)

<----->

‘imperfekt’

k(v) s

<----->

‘futuuum’

s _____ k(v)

<----->

‘perfekt’

s _____ v k

<----->

‘pluskvamperfekt’

Eesti keele ajakategooria grammatilised liikmed

olevik (*sööb saia*): $S = K = V$

imperfekt (*sõi saia*): $(S = V) < K$

perfekt (*on söönud saia*): $S < (V = K)$

pluskvamperfekt (*oli söönud saia*): $S < V < K$

Kõneviis ja modaalsus

Kõneviis on vormistik, mis annab edasi modaalsust; väljendatakse tavaliselt verbil.

Modaalsus on vahend sündmust kirjeldava väite staatuse edasiandmiseks, sellega antakse edasi kõneleja subjektiiivseid seisukohti ja arvamusi – **NB! ei iseloomusta sündmust, vaid väite staatust.**

Kõneleja annab edasi oma suhtumist öeldavasse: kas see on **usutav, reaalne, kohustuslik** vms; samuti annab kõneleja modaalsete väljendusvahenditega edasi oma **eesmärke ja kavatsusi**, seda, miks ta üldse lausungi moodustas (nt annab edasi käsku või soovi).

Kõneviise

Konditsionaali e tingivat kõneviisi kasutatakse selleks, et väljendada kindluse puudumist selle suhtes, näiteks *Kui ta meile tuleks, oleks...*

Subjunktiiv väljendab iseseisvates lausetes mitmeid tähendusi: hüpoteetilisi või ebatõenäoliselt toimuvaid sündmusi, arvamusi, emotsioone, viisakaid palveid jne, sõltuvalt keelest.

Ingl k: *It was necessary that he **speak** (present subjunctive).*

Tänap. pr k: *Il était nécessaire qu'il **parle** (present subjunctive).*

Older, formal, or literary French: *Il était nécessaire qu'il **parlât** (imperfect subjunctive).*

Potentsiaal väljendab kõneleja arvamust, et tegevus tõenäoliselt toimub.

Soome k sufiks *-ne-*, **men+ne+e* → *mennee* “tõenäoliselt ta läheb”

Kvotatiiv e kaudne kõneviis, eesti *-vat* kirjakeeles ja *pidi* suulises kõnes

Tähenduste universaalne arenemise suund on konkreetselt abstraktsele, näiteks on verbide *laskma* ja *pidama* modaaltähendused tõenäoliselt tekkinud nende konkreetsema tegevuse tähendusest (vrd nt *võrke merre laskma*, *hobust kinni pidama*). **Modaaltähenduse** klassikaline arenguskeem on dünaamiline (võime) > deontiline (luba) > episteemiline (tõenäosus).

Tegumood väljendab lauseliikmelisuse ja semantiliste rollide suhet, näiteks: kas lause subjekt on agent (teadlik-tahtlik tegija) või hoopiski patsient, vrd inglise k:
John built the house. (aktiiv)
The house was built by John. (passiiv)

Eesti keeles: aktiiv / impersonaal.
Impersonaalis puudub subjekt ja ei saa väljendada agenti; vrd:
Jaan loeb raamatut.
*Loetakse raamatut (*Jaani poolt)*

Passiveerimise käigus muudetakse alglause, kus agent=alus ning patsient=sihitis, selliseks, et patsient=alus ja agent=sihitis. Selle tegevuse käigus lisatakse tavaliselt verbile mingi marker.

Passiveerimise eesmärk on tavaliselt patsiendi esiletõstmine: patsient saab selleks, mille kohta kogu lause käib. Passiveerimisega kaasneb agendi nõ "alandamine": agent viiakse kas mingisse määruse käändesse või jäetakse üldse lausest välja. Patsient (mis alglauses oli sihitis) tõstetakse enamasti passiivilause aluseks (sellele osutavad näiteks käändemärgistus, ühildumine, sõnajärg).

Nt inglise keeles saab passiveerida peaaegu kõiki sihitislikke lauseid:

A: *John ate the apple.* →

John	sööma-PST	õun
A		P
alus		sihitis

'John sõi õuna (ära)'

P: *The apple was eaten by John.*

õun	sööma-PASS-PST-SG3	poolt John
P		A

'Õun on söödud Johni poolt'

Lausest A lauset P tuletades on muutunud verbivorm: kasutatakse spetsiaalset passiivi tunnust.

A-lause agent, mis on ühtlasi subjekt, muudetakse P-lauses prepositsiooniga väljendatud fraasiks (määruseks). A-lause patsiendist saab P-lause subjekt.

Passiveerimise käigus muutuvad semantiliste rollide ja lauseliikmete (alus ja sihitis) vahelised seosed.

Eesti keele passiiv on teistsugune kui inglise keele oma. Eesti keeles tavaliselt alglause agenti üldse ei väljendata ning alglause patsient ei pruugi muutuda aluseks, vaid võib jääda sihitise käändesse. Näitelauses on aluseks (ja agendiks) *Juhan*, sihitiseks (ja patsiendiks) *praad* (osastavas käändes).

Juhan sõi praadi. →

A	P
alus	sihitis

Järgmises näitelause on küll verbile lisandunud passiivi marker, ent patsienti (P, sihitist - *praad*) ei ole aluseks tõstetud. Küll aga on lausest välja jäetud agent. Et sisuliselt on tegemist peamiselt nn agendi varjamisega, ongi eesti keele passiivi nimetatud ka impersonaaliks ehk umbisikuliseks tegumooks.

Söödi praadi.

P
sihitis

Eesti keeles on ümberkaudsete indoeuroopa keelte mõjul siiski levinud ka selline passiivitüüp, kus agent võidakse passiivilause väljendada (järgmises passiivses näitelause väljendab algause agent määruslik fraas *Juhani poolt*) ning patsient on tõstetud aluseks. Järgmises näitelause viitavad sellele nii ühildumine (*praed* on mitmuses, verbile on lisatud mitmuse 3. isiku marker) kui käändemärgistus (*kõik praed* on nimetavas käändes).

Kõik praed olid Juhani poolt ära söödud.

P	A
alus	määrus

Aspekt on grammatiline kategooria, mis seostub verbidega ning väljendab verbiga väljendatava sündmuse või seisundi ajalist perspektiivi. Tavaliselt seostub verbi afiksiga, abiverbidega.

Aspekti liike:

Perfektiiivne aspekt väljendab sündmust või seisundit lihtsa tervikuna, võtmata arvesse toimumisaja sisemist struktureeritust. Ta *jalutas* metsas. He *walked* there.

Imperfektiiivne aspekt on aspekt, mis väljendab sündmust või seisundit, võttes arvesse selle sisemist struktuuri, selle asemel et väljendada seda lihtsa tervikuna. Selle alaliigid veel:

Kontinuatiivne aspekt (*continuous aspect*) on imperfektiiivne aspekt, mis väljendab käimasolevat, aga mitte tavapärast, harjumuslikku seisundit või sündmust:

Näiteks ketšua k: *-sa-* väljendab kontinuatiivset aspekti
rik''usan 'Ta näeb seda.' (otsetõlge: 'ta on seda nägemas')

Progressiivne aspekt väljendab kontinuatiivset aspekti, mis väljendab protsesse, mitte seisundeid. nt *Olen söömas, olin raamatut lugemas*, inglise k *He is talking*.

Käändemärgistus

Maailma keeltes on laiemalt levinud kaks põhitüüpi, kuidas käänete abil anda edasi **sihitisliku lause** kaht osalist **agenti** ja **patsienti** ning **mittesihitisliku lause ainsat osalist**.

(1) **nominatiiv-akusatiivne süsteem**

(2) **absolutiiv-ergatiivne süsteem**

Nominatiiv-akusatiivne

Euroopa keeltes on tavaline, et sihitislikus e transitiivses lauses, kus on nii agent kui patsient, on **agent (lühend A)** **nimetavas käändes** (lühend NOM) ning **patsient (P)** **mingis markeeritud käändes**, nt ladina keeles (näited c-d) akusatiivis (ACC), eesti keeles tavaliselt kas osastavas käändes osasihitise korral (näide a) või omastavas käändes täissihitise korral (näide b):

a) Isa sõi putru.

A P

b) Isa sõi pudru ära.

A P

c) Puer hominem planxit.

A P

poiss-NOM mees-ACC lööb

‘Poiss lööb meest’

d) Homo puerum planxit.

A P

mees-NOM poiss-ACC lööb

‘Mees lööb poissi’

Mõnes keeles avaldub käändemärgistus vaid asesõnade korral. Nt inglise (e ja f).

e) *He hits me.*

A P

ta-NOM lööma mina-ACC

‘Ta lööb mind’

f) *I hit him.*

A P

mina-NOM lööma tema-ACC

‘Ma löön teda’

Neis näidetes on lause alus (ja semantiliselt agent) markeerimata käändes (st ilma tunnusetä) ja lause sihitis (patsient) markeeritud käändes (lisatud on lõpp, mis väljendab, et tegu on sihitisega).

Kui sellistes keeltes ka mittesihitisliku lause alus (S) on ilma lõputa, s.t markeerimata käändes (nagu on näidetes g ja h), nimetatakse neid keeli **nominatiiv-akusatiivse süsteemiga keelteks**.

g) *Kass magab.*

S

h) *The boy is sleeping.*

S

poiss-NOM on magav

‘poiss magab’

⇒ nominatiiv-akusatiivses süsteemis markeeritakse sihitisliku lause agent ja mittesihitisliku lause ainsat osalejat (S) ühtmoodi; sihitisliku lause patsienti aga teisiti (markeeritud käändega). Skemaatiliselt: A = S; P

Absolutiiv-ergatiivsed

dyirbali k (Austraalia)

a) *ɲuma yaba-ɲgu buʃa-n*

P A

isa-ABS ema-ERG nägema-PST

‘Ema nägi isa’

b) *yabu* *ɲuma-ɲgu* *buʃa-n*
 P **A**
ema-ABS isa-ERG nägema-PST
'Isa nägi ema'

c) *ɲuma* *banaga-ɲu*
 S
isa-ABS tagasi tulema-PST
'Isa tuli tagasi'

d) *yabu* *banaga-ɲu*
 S
ema-ABS tagasi tulema-PST
'Ema tuli tagasi'

VT a-b: sihitisliku lause agent (A) on markeeritud (ergatiivi lõpp *-ɲgu*), patsient aga markeerimata käändes (absolutiivis, lõputa). Samas on mittesihitislike lausete ainus osaleja (S) markeerimata käändes, seega tähistatakse seda dyirbali keeles samamoodi kui patsienti. Skemaatiliselt: P=S; A

Kasutatud glossid

A – agent

P – patsient

S- mittesihitisliku lause ainuke osaline

ABS – absolutiiv

ERG- ergatiiv

NOM – nominatiiv (nimetav kääne)

ACC – akusatiiv (sihitav kääne)

DEF – definiitne pööramine

INDEF – indefiniitne pööramine

SG – ainsus

PST- minevik

DAT - daativ

PASS – passiiv

ANTIPASS – antipassiiv

MASC – meessoos marker

FEM – naissoos marker

8.

Deiktilised elemendid on sellised keelendid, mis on otseselt seotud kõnehetke ja/või –kohaga.

Vrd nt 1. ja 2. isiku personaalpronoomen (*mina, sina*) – iga konkreetne kasutus sõltub konkreetsest kõnesituatsioonist.

Verbid *minema* ja *tulema* (suund)

Kohasõnad *ees* ja *taga* (perspektiiv)

Eile, täna, homme (lausumishetk)

Süntaksi põhiüksused

Võid vaadata ka <http://www.eki.ee/books/ekk09/index.php?p=5&p1=1>

LAUSE

Kirjakeeles **lause** = üksus, mis algab suure tähega ja lõpeb punktiga.

Suulises kõnes vastab lausele süntaktiliselt ja tähenduslikult terviklik üksus, mida osutab mh intonatsioon (lause lõpus tavaliselt intonatsioon (~põhitoon) langeb = tekivad pikemad pausid).

Lause on kõige suurem üksus, millega süntaksis tegeldakse. (Suurem on tekst, sellega tegeleb tekstilingvistika)

Lausest väiksem üksus on **osalause** (ingl. *clause*), mis koosneb tavaliselt ühest verbist ja selle juurde kuuluvatest fraasidest.

Fraas koosneb ühest või mitmest sõnast, mis kokku moodustavad ühe terviku ja väljendavad lauses ühte osalist või asjaolu.

Osalause moodustatakse fraasidest, seetõttu nimetatakse neid ka

lausemoodustajateks. **Moodustaja** (ingl *constituent*) on ühest või mitmest sõnast koosnev üksus, millel on teatud funktsioon suuremas tervikus, mille liige ta on.

Süntaktilised seosed

Ühildumine

Sõnajärg, vt nt ka <http://wals.info/feature/87> - AN

Tasandiseosed: alistavad ja rinnastavad

Sõnaliigid kordamiseks

LÜHEND	NIMI (ee)	NIMI (ingl)	NÄIDE
N	substantiiv e nimisõna	noun	auto, kõikuvus
PRON	pronoomen e asesõna	pronoun	tema, mina, see
NUM	numeraal e arvsõna	numeral	üks, kolmteist
Q	kvantor e määrasõna	quantifier	keegi, igaüks
DET	artikkel	determiner	ingl <i>a, the</i>
A	adjektiiv e omadussõna	adjective	ilus, kaval
ADV	adverb e määrsõna	adverb	nüüd, kiiresti
V	verb e tegusõna	verb	ütelda, teha
P, PREP	prepositsioon e eessõna	preposition	ilma, ingl <i>in, at</i>
P, PSP	postpositsioon e tagasõna	postposition	taga, ääres
C	konjunktsioon e sidesõna	conjunction	ja, et

Sõnaliigid (*part of speech*) -> fraasid (**P, phrase**)

Nimisõna ehk substantiiv – substantiivifraas ehk noomenifraas = NP

Omadussõna ehk adjektiiv - AP

Tegusõna ehk verb (sh infinitiivid ja partitsiibid) - VP

Määrsõna ehk adverb - AdvP

Arvsõna ehk numeraal - QP

Asesõna ehk pronoomen PronP

Määrasõna ehk kvantor - QP

Abisõnad (artikkel, pre-ja postpositsioonid, abiverbid, partiklid jm) PreP ja PspP (kokku PP)

Lauseliikmed (*grammatical/syntactical function*) ja nende tüüpilised väljendajad

Alus ehk subjekt - NP

Õeldis ehk predikaat - VP

Sihitis ehk objekt - NP

Õeldistäide ehk predikatiiv – NP või AP

Määrus ehk adverbiaal – AdvP või PP

Täiend ehk atribuut – AP

Süntaksi teooriaid

Generativismi põhiteesid

Noam Chomsky

1957 *Syntactic structures*, 1965 *Aspects of the Theory of Syntax*

Keelt esitatagu rangelt defineeritavate reeglite süsteemina, mis genereerib ja seletab kõik antud keele grammatilised (õiged) laused.

Süva- ja pindstruktuur

Süntaksipuud

Süntaktilised tranformatioonid: SIIRE (permutatsioon), sh topikaliseerimine;

ASENDUS; LISAMINE; KUSTUTUS

Valentsiteooria e sõltuvusgrammatika

Verbi argumentstruktuur

Komplement

Verbi valents = verbi kohustuslike laiendite ehk argumentide ehk kohtade arv. (nt Sajab. = 0-valentne verb; Ta aevastab. = 1-valentne; Ta ootab mind = 2-valentne; Ma pakun neile kohvi = 3-valentne)

Vabad laiendid

Käändegrammatika (semantilised rollid) – Ch. Fillmore

Konstruksioonigrammatika - Ch. Fillmore, Adele Goldberg

Eesti keele lausetüübid

Eesti keele grammatika (EKG II) M. Erelt, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saar, K. Tael, S. Vare, Eesti keele grammatika II. Süntaks.

Lisa: Kiri. Tallinn 1993

GS – grammatiline subjekt; TS – tegevussubjekt; PS – pragmaatiline subjekt

Normaallaused

GS = TS = PS

Ta jookseb.

Ta ehitab maja.

Ta on haige.

Kogeja-omajalaused

GS ≠ TS = PS

Tal on häbi.

Talle meeldib tantsida.

Teda huvitab botaanika.

Tal on see hea raamat.

Eksistentsiaallaused

GS = TS ≠ PS

Peenral kasvavad lilled.

Poisist kasvas mees.

Väljas sajab vihma.

LINGID

[Pragmatika lisalugemiseks R. Pajusalu artikkel ajakirjast Oma Keel](#)

[Keeleveeb](#)

[Sissejuhatus teksilingvistikasse \(huvi korral tutvumiseks\)](#)

[Siit saab Alfredi juurde](#)

9. LOENG

SEMANTIKA

tähistatu /mõiste/ meel

tähistaja /häälikuline vorm/keel

referent /entiteet/maailm

Ogden & Richards (The Meaning of Meaning, 1923)

Tähistaja ehk sümbol, sõna puhul on see nn “sõnakest”, nt *maja* häälduskuju või kirjakuju. KURSIIV

Tähistatu ehk signifikaat on referendi peegeldus teadvuses, referendi mõiste, nt see, mida me mõtleme, kui ütleme/kirjutame – kuuleme/loeme *maja*. SUURTÄHT või VÄIKE SUURTÄHT

Referent on keeleväline olend, omadus, tegevus vms, nt *maja* tegelikus maailmas.

Tähendus (ingl *meaning*)

Tähendus võib olla:

1) abstraktne: süsteemi tähendus

2) konkreetne:

a) kõneleja tähendus

b) kuulaja tähendus

Tähenduse uurimine:

komponentanalüüs (1960ndad, sobilik eelkõige ühe tähendusvälja sees kasutamiseks)
prototüüpanalüüs (al. 1970ndatest)

kontseptuaalne semantika (1980ndatel)

kognitiivne semantika (1990ndatest)

Märgisüsteem

Märkide liigid (Ch. Peirce):

Sümbol – märk, mille vorm ja tähendus ei ole omavahel seotud (motiveerimata e arbitraarne e konventsionaalne märk), vrd nt enamik liiklusmärke

Isoon on märk, mille vorm mingil määral sarnaneb tähendusega. Keeles puhtaid ikoone ei ole; osa liiklusmärke, nt ülekäigurada jts; onomatopoeetilised sõnad (*kopp-kopp*, *kikerikii* jne)

Indeks on märk, mille vorm ja tähendus on seotus järeltuse kaudu. Järeltused tehakse teadmiste ja kokkulepete alusel vastavalt märgi kasutuse olukorrale. Vrd deiksis

Klassikalise semantika põhimõisteid

Denotatsioon e intensioon – keele tähendussüsteemi kuuluv potentsiaalne võimalus osutada reaalse maailma entiteetidele ehk referentidele

Propositsioon – lause sündmussisu; olukord, mida lause nimetab või kirjeldab

Presupositsioon – eeldus, mis peab olema tõene, et lausel üldse oleks mingi mõte

Sünonüümia – samatähenduslikkus; leksikaalne suhe, mis põhineb sõnade tähenduste sarnasusel **Ekstensioon** – ühe sõna kõik võimalikud referendid

Tähendusväli – tähendusvälja moodustavad omavahel tähenduslikult seotud sõnad, mis on omavahel semantiliselt määratletavates paradigmaatilistes suhetes.

METAKEELED

Komponentanalüüs:

1. Komponendid on põhimõtteliselt jagamatud.
2. Iga tähendus (semeem) esitatakse tarvilike ja piisavate tingimuste loeteluna

Prototüüpanalüüs

Cruse'i näide prototüüpse esindaja kohta

VECHICLE - sõiduk

tehtud teedel liikumiseks

sellel on oma liikumapanev jõud

liigub kiiremini kui inimene ilma abivahendita

võib liigutada ka muid isikuid või esemeid peale juhi

sellel on neli ratast

metallist konstruktsioon

sisaldab isikuid/esemeid

manööverdab

AUTO on seda kõike, seega on parim näide

(Goodness Of Example e GOE kõige kõrgem)

Tähendused koonduvad prototüüpide ümber süstemaatiliselt

Hüponüüm e alammõiste (pargipink kui istme kategooria osa)

Hüperonüüm ehk ülemmõiste (iste)

Metafooriteooria

George Lakoff, Mark Johnson 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago. UCP

Ülekanded e “mappingud”

Kujundskeemid

ARMASTUS ON TEEKOND (*suhted on tupikus, teed viivad lahku, ühine elutee*),

AEG ON RAHA (*säästa aega, hoia aega kokku, ära raiska aega*), HEA ON ÜLES

(*emotsioonid tõusid taevasse, hõljus pilvedes*) jne

Allikvaldkonnad ja sihtvaldkonnad

Tavalisemad allikvaldkonnad metafoorilisteks ülekannetaks on inimese keha, loomade, taimede, toidu ja mitmesuguste jõududega seotud valdkonnad.

Tavalisemad sihtvaldkonnad on emotsioon, moraalsus, mõte, inimsuhted ja aeg.

(Kövecses 2000)

NÄIDE: aeg kui abstraktne kategooria

Liikuva aja metafoor

Liikuva vaatleja metafoor (ajamaastiku metafoor)

Kujundskeem (ingl *image schema*) on abstraktne mustrite kogum, mis tuleneb kehastunud kogemuse korduvatest juhtumitest = pidevalt ette tulevad/korduvad kogemused annavad mingi üldise abstraktse malli/mustri.

Metonüümia (indeksikaalne)

Tähenduste kujunemine - etümoloogiad

Kognitiivsed ~ tunnetuslikud põhisuhted (Langacker, Talmy)

Inklusioon
Identsus
Separatsioon
Assotsiatsioon

Näiteid semantilistest metakeeltest:
Langacker – kognitiivse grammatika – joonised
Wierzbicka semantilised primitiivid
Natural Semantic Metalanguage – NSM

Polüseemia e mitmetähenduslikkus
Lyons: polüseem “one lexeme with different senses”
“polüseem” = polüseemiline sõna, - üksus

Polüseemia kognitiivses lingvistikas
Seletada püütakse eri tähenduste vahel olevate sarnasuste ja seoste kaudu.
Polüseemi prototüüpsed tähendused...
Nali siis, kui tegelik paigutusvaldkond erineb oodatavast/eeldatust
Keelemängukoomiksid, reklaamid

10. LOENG

Kordasime
Semantika e tähendusõpetuse olulisemad mõisted: tähistaja /häälikuline vorm/ keel;
referent /entiteet/maailm; tähistatu /mõiste/ meel
TÜPOGRAAFILISED KONVENTSIOONID – kursiiv; suurtäht
Süsteemi tähendus; kõnelaja tähendus; kuulaja tähendus
Märgisüsteem, märkide liigid (sümbol, ikoon, indeks)
Denotatsioon e intensioon; propositsioon; presupositsioon
Sünonüümia, polüseemia, tähendusväli, metafoor, metonüümia, kujundskeem
SEMANTIKA METAKEELI
Komponentanalüüs, prototüüpanalüüs, metafooriteooria (allikvaldkond ja sihtvaldkond), kognitiivne semantika
Prototüüp kui kategooria tüüpilisim esindaja (hägusad piirid, mitte kas/või-kriteeriumid)
Tähenduste kujunemine
Etümoloogia

EKSS <http://www.eki.ee/dict/ekss/ekss.html#artikkel>

keel, saama, olema, tulema, peale, laud, tihane

Tähenduste seotus

Lekseem e sõnaraamatusõna (selle leksikaalne tähendus ehk denotatsioon)
Semeem – sõna üks denotatsioon

Semantika ja pragmaatika vahekorra

Semantika: Mida X tähendab? (süsteemitähendus; kontekstivaba tähendus)

Pragmaatika – mida X-ga öeldakse/öelda tahetakse? (kontekstiline tähendus); pragmaatika käsitleb tähenduse neid aspekte, mis on seotud teate produtseerimise ja mõistmisega

AGA: polüseemsete sõnade tähendused – kuidas on võimalik piiri tõmmata?

Pragmaatika teooriatest – kõneaktiteooria – Austin, Searle, 1960ndad (pragmaatika kui keeleteaduse haru tekkimine): keeleline väljend kui tegu (nt palve, väide, küsimus jne)

Pragmaatika

Kõneakt; illokutiivsed jõud (~ ülesanded, mida lausungid mingis olukorras võivad täita; nt küsimus, käsk, palve)

Grice'i (1975) koostööprintsüübid ehk suhtlusmaksimid:

kooperatiivsus- e koostööprintsüüp ("Tee oma lausung selliseks, nagu situatsioon nõuab!")

Kvantiteedimaksiim ("Ära ütle liiga vähe ega liiga palju!")

Kvaliteedimaksiim ("Kõnele tõtt!")

Relevantsusmaksim ("Räägi asjast!")

Meetodimaksiim ("Püüa selguse poole!")

viisakusprintsüüp: minapilt ehk nägu

negatiivne ja positiivne viisakus

Deiksis

Pragmaatika

Kõneakt e kõnetegu – suhtluses tekkiv terviktegu, mille kõneleja rääkides sooritab (nt ka viitamine, aga ka illokutiivne jõud) (Austin, SEARLE)

Printsiibid ja maksimid nt **viisakusprintsüüp: minapilt ehk nägu ning negatiivne ja positiivne viisakus**

LOE Renate Pajusalu artiklit Lingvistiline pragmaatika ehk Mida kõike inimene oma keelega teha võib Oma Keel 2/2002 – LINK MOODLE'IS

Viisakusstrategiad - Brown & Levinson: Politeness, 1987

TEKST: viiteahelad

Anafoor – keeleelementi kasutatakse tekstis varem jutuks olnud elemendile viitamiseks.

Ellen₁ astus elutuppa₂ ja vaatas tähelepanelikult ringi. Ta₁ otsis kassi₃, kes₃ oli enne teda₁ sinna₂ jooksnud. Ta₁ arvas, et loom₃ on ennast₃ peitnud raamaturiiulisse₄ ja ootab seal₄, kuna saaks perenaisele_{1,3} kaela hüpata. Igavene võrukael₃!

Teema e tekstitopik – kass, nr 3

Sama number alaindeksis viitab samale REFERENDILE

KONVERSATSIOONIANALÜÜS ehk VESTLUSANALÜÜS (CA)

Vooruvahetuse (ingl *turn taking*) põhireeglistik

1) Kui kõnevooru esimeses võimalikus siirdekohas

a) on voor üles ehitatud nii, et kõneleja osutab järgnevale kõnelejale, on sellel õigus ja kohustus voor üle võtta, teistel seda õigust ega kohustust pole;

b) pole järgmist kõnelejat määratud, hakkab tööle iseregulatsioon: vooru võtab üle see, kes esimesena jaole jõuab;

c) pole järgmist kõnelejat määratud ning keegi vooru ise üle ei võta, võib kõneleja jätkata, kuni esile astub mõni muu.

2) Kui esimeses võimalikus siirdekohas ei kasutata reeglit 1a ega 1b, vaid kasutatakse reeglit 1c, hakkab reeglistik 1a-1c järgnevas võimalikus siirdekohas uuesti tööle. (Hakulinen 1986: 453)

Naaberpaarid, nt küsimus - vastus, ettepanek - nõustumine jne

Rakendused

Dialoogsüsteem on arvutiprogramm, mis suudab inimesega **teatud** teema(de)l loomulikus keeles kõne või teksti vahendusel suhelda.

ALFRED (otsi ka rakendused teistes keeltes)

Dialoogikorpus <http://www.cs.ut.ee/~koit/Dialoog/EDiC>

Tekst ja diskursus

Tekst = keelekasutuse väljund sõnast raamatuni, tähenduse realiseerumise koht/protsess

Diskursus –tekst koos kontekstiga

Tekstilingvistika: Halliday 1970~

Diskursuseanalüüs – suulise lingvistilise tähenduse uurimine, nt diskursusemarkerite (nt *no*, *noh* jts) uurimine

Keele varieerumine

Murdeõpikus ("Eesti murde ja kohanimed", Tallinn 2002) esitatud murdejaotus: saarte murre, läänemurre, keskmurre, idamurre, mulgi murre, tartu murre, võru, setu, ranna, alutaguse

Sotsiolingvistika uurib empiiriliselt keele kasutamist ühiskonnas.

Variatiivsus: **geograafiline; sotsiaalne (vanus, sugu, sotsiaalne klass);**

situatsiooniline (stiil, formaalsus)

Keele variante: **dialekt ehk murre, sotsiolekt, släng, allkeel (kirjakeel, ühiskeel, argikeel jne), idiolekt**

Laias mõttes sotsiolingvistika: kõneetnograafia ja konversatsioonianalüüs (vestluse struktuuri uurimine); keele varieerumine (stiil, sugu ja sotsiaalne kuuluvus jms); kakskeelne ühiskond.

Praktiline sotsiolingvistika (keele planeerimine, hariduspoliitika, keelepoliitika) jm.

Meetodiks enamasti sotsioloogilised küsitlused keelega seotud teemadel.

Kitsas mõttes sotsiolingvistika (Labov jt) ehk kvantitatiivne sotsiolingvistika : keeleüksuse varieerumise täppisanalüüs

LOE NT *Leelo Keevallik*, New Yorgi kaubamajad ja Mulgi murre ehk Millega tegelevad sotsiolingvistid, Oma Keel 2/2001

Psühholingvistika uurimisalad:

- keel ja meel, nende areng (lapsekeel)
- eksperimentaalne psühholingvistika
- lapse keeleline areng
- kakskeelsus

Teise keele omandamise erinevus võrreldes esimese keele omandamisega

EESTI KEELE (SH MURRETE) KORPUSED.

Autor: Liina Lindström

liina.lindstrom@ut.ee

1. Eesti kirjakeele korpus:

korpusete kirjeldus: <http://www.cl.ut.ee/korpused/>

kasutajaliides: <http://www.cl.ut.ee/korpused/kasutajaliides/>

Saab otsida märgijada põhjal, st sõna/sõnaosa sellisel kujul, nagu see tekstis esineb.

Arvestada tuleb sellega, et võidakse kasutada suurtähti, kirjavahemärke jne.

NB! Täpitähed html-kujul.

õ = õ / Õ = Õ

ä = ä / Ä = Ä

ö = ö / Ö = Ö

ü = ü / Ü = Ü

š = š / Š = Š

ž = ž / Ž = Ž

^ = AltGr+Shift+ä

Kasutajaliidese abil korpusest otsimiseks peab olema selge, MIDA korpusest otsida – huupi otsida ei ole mõtet. Seega otsimisel tuleks läbi mõelda, missugusel kujul otsitav sõna/sõne võib esineda:

- kas on muutvorme, kui jah, siis mis on nende ühisosa (nt ***hakkama:hakata***; ***saama:sain***);
- missuguses ümbruses see lauses võib paikneda, kas päris lause algul (siis tuleb arvestada esisuurtähega), küsilause lõpus (siis järgneb küsimärk) vms.

Vastuseks saadakse lause (lause=rida), kus otsitav esineb. Lausele lisaks on võimalik võtta ette ja taha kuni 5 lauset (taustaks).

Sõna eri vorme saab ühe päringuga otsida, kui kasutada erisümboleid (regulaaravaldisi). Erisümbolid:

- . üks suvaline märk, nt päring 'tule.' annab vastuseks read, kus on märgijada *tule* ja veel üks sümbol, millele omakorda järgneb tühik, nt *tulen*, *tuled*, *tuleb*, *tulek*, aga mitte *tulemine* vms.
- .* mistahes sümbol null kuni lõpmatu arv kordi, proovi: '.*'
- x* x esineb null kuni lõpmatu arv kordi, nt päring 'ku*' annab vastuseks nii *k*, *ku*, *kuu*, *kuuu*, *kuuuu* (kui selliseid sõnu korpuses oleks)
- x+ otsib märgijadasid, milles x esineb vähemalt 1 korra (maksimum pole piiratud) nt päring 'ku+' annab vastuseks *ku*, *kuu*, *kuuu*, *kuuuu* jne
- [] kasutatakse märkide valiku näitamiseks, nt 'm[ae]' otsib märgijadasid, kus on kõrvuti kas *ma* või *me*.
- [a-z] inglise tähestiku väiketähed, nt päring '[a-z][a-z]' annab vastuseks ridu, milles on 2-tähelisi sõnu, milles pole täpitähti: *on*, *ja*, *et*, *no* jne
- [A-Z] inglise tähestiku suurtähed
- [0-9] kõik numbrid
- [^a] kõik märgid, välja arvatud *a*, nt päring '[^]ma' annab vastuseks ridu, milles *ma* paikneb kusagil sõna sees, mitte sõna alguses (s.t tema ees ei saa olla tühikut)
- | võimaldab otsida korraga kaht märgijada, nt 'mees|naine' otsib ridu, kus leidub kas märgijada *mees* või *naine*.

2. Märgendatud korpused

Kui soovite otsida ainult grammatilise info – sõnaliigi, muutevormi – järgi, võib kasutada morfoloogiliselt analüüsitud tekste. Automaatselt analüüsitud, ent inimeste poolt käsitsi kontrollitud tekstide korpus (u 0,5 miljonit sõnet):

<http://www.cl.ut.ee/korpused/morfliides/>

Automaatselt analüüsitud ja automaatselt ühestatud tekstide korpus:

www.keeleeveeb.ee

3. Vana kirjakeele korpus

www.murre.ut.ee/vakkur

www.murre.ut.ee

--> vana kirjakeele korpus

Koosneb allkorpustest:

- vanimate eestikeelsete tekstide lauskorpus (16. sajandist ja 17. sajandi esimesest kümnendist ka käsikirjad) kuni 1660. aastateni. Lauskorpus tähendab seda, et korpusesse on hõlmatud kõik sellest ajavahemikust säilinud eestikeelsed tekstit. Kokku on selle korpuseosa maht 900 000 tekstisõna.

- 18. sajandi tekstide valikkorpus. Umbes 800 000 tekstisõna. Korpuse nende kahe allosa sisu saab vaadata ja mõningaid tekste lugeda siit:

<http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/korpused.htm>

- 19. sajandi esimese poole tekstide valikkorpus, milles on umbes 500 000 tekstisõna. Selle korpuseosa kohta saab lugeda ja teha päringuid aadressil:

<http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/Kwic2/paring19.htm>

4. Digiteeritud väljaanded (pildina)

Kui tahaks uurida ajalehekeelt, aga tahaks ajalehte ka näha – digiteeritud eesti ajalehed (DEA) <http://dea.nlib.ee/>

- võimalik uurida näiteks pealkirju, kujundust, reklaame, st kõike seda, mida korpusest otsides on raske leida
-

Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu (EEVA)

<http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/>

5. Murdekorpus

www.murre.ut.ee

--> murdekorpus

Praegu võimalik otsida vaid märgendatud tekstist.

Olemas veel: murdelindistused, litereeringud foneetilises ja lihtsustatud transkriptsioonis, neid saab kasutada, kui pöörduda korpuse administraatori Liina Lindströmi poole.

Kokku maht üle 1 miljoni tekstisõna, tekstid kõigist eesti murretest.

6. Foneetikakorpus

www.murre.ut.ee

--> foneetikakorpus

Võimalik otsidas eesti keele ortograafia põhjal tekstisõnu ning saada päringu vastuseks helilõik + foneetiline märgendus.

7. Sõnaraamatud, sõnastikud

<http://www.keeleeveeb.ee/>

Võimalik otsida erinevatest sõnaraamatutest korraga.

11. LOENG

Kordasime:

Tekst, diskursus, tekstilingvistika, diskursuseanalüüs
Pragmaatika, kõneakt, viisakusstrateegiad
Viiteahelad, anafoor
Konversatsiooni- e vestlusanalüüs, voor, vooruvahetus, naaberpaar
Sotsiolingvistika, keelte geograafiline jaotumine, variatiivsus, keele variandid (dialekt, sotsiolekt, allkeeled, idiolekt); praktiline ja kvantitatiivne sotsiolingvistika
Psühholingvistika uurimisalad – keele omandamine, õppimine, kakskeelsus, eksperimentaalne psühholingvistika

11. loeng

Keeleteaduse ja keelekorralduse vahekorras, keele uurimisest ja keelehooldest
Keeleteadusliku mõtteviisi tekkest ja selle seotusest õigekeelsusega. Läänes: Antiik-Kreeka – Platon (mh sõnade muutumisest, u 360 eKr); kreeka k grammatika; Idas palju varem – nt Indias sanskrit – õige keele säilitamine.

Järgmine etapp keeleteaduse tekkeloos seoses piibli tõlkimisega (kõigi keelte grammatikaid üritati mahutada ladina keele grammatika malli)

Loe lisa õpikust lk 55-64

Keeleteaduse uurimisobjektid

- Häälikud, sõnavara, grammatika, nende päritolu jne
- keeleteaduse algusaegadel olulisel kohal eelkõige kirjeldamine
- Tänapäeval? Sõnavara ja grammatika, häälikud, tekstid jne.
- Kuidas? -- Tugitool või korpused või eksperimendid?

Keeleteaduse meetodid

- Lingvisti keelepädevus *versus* korpused
- Empiirilised uurimused
- Andmete kogumine: salvestused; **litereerimine e transkribeerimine, korpused**; sõnaraamatud, arhiivid, **katsed**
- Andmete töötlemine: **kvalitatiivsed ja kvantitatiivsed meetodid**
- Perspektiiv: **sünkrooniline, diakrooniline**
- Uurimise eesmärgid, nt praktilisemad, teoreetilised, deskriptiivsed, seletamine
- Metakeele olulisus, vahendid eesmärgi nimel ja sellest sõltuvalt

Uurijale tuttav (ja kui tuttav) või tundmatu keel?

Uuri tundmatut keele kirjeldamise klassiku Kenneth Pike'i kohta
http://en.wikipedia.org/wiki/Kenneth_Lee_Pike

Eksperimendid keeleteaduses

Arvutiajastul on **korpus**ena hakatud mõistma peamiselt polüfunktsionaalseid elektroonilisel kujul olevaid tekstikogusid, millesse kuuluvad tekstid on valitud eesmärgipäraselt, nii et nendest koosnev tervik annaks tõepärase pildi kogu keelest.
Tekst = nii kirjalik kui ka suuline keel (kõne transkribeeritud kujul).

Korpuste liigid:

- **kirjaliku keele korpus**
- **suulise keele korpus**
- **erikorpus** – mingit kindlat allkeelt esindav või spetsiaalselt märgendatud tekstikogu, nt murdekorpus, vana kirjakeele korpus, diakrooniline korpus, jne.
- **Paralleelkorpus** sisaldab teksti ja selle tõlget (tõlkeid), see on tavaliselt joondatud ehk paralleelistatud, st on näidatud, milline osa on millise osa tõlge.

Lingid korpuste jm juurde:

Võrumaa kohanimed korpus: http://www.eki.ee/knab/p_vq_et.htm

Morfanalüsaator: http://www.filosoft.ee/html_morf_et/

Foneetikakorpus <http://www.murre.ut.ee/otsing/ekskfk.php>

Speller http://www.filosoft.ee/html_speller_et/

Kollokatsioonide leidja (tasakaalus korpusest) www.rabauti.ee/clc

Lingid TÜ korpuste juurde: <http://www.murre.ut.ee/flee-korpused/>

Eesti keeleteaduse ajakirjad jm väljaanded, ühingud

Populaarteaduslik Oma Keel

Keel ja Kirjandus

Rakenduslingvistika Ühing -- aastaraamat

Emakeele Seltsi aastaraamat

jt

Emakeele Selts <http://www.emakeeleselts.ee/keeletoomkond.htm>

Eesti Kognitiivse Keeleteaduse Ühing

Keelering

LINGID

[Eesti keele korpused](#)

KORDAMISKÜSIMUSED EKSAMIKS

LOENGUTE JA KOHUSTUSLIKU KIRJANDUSE PÕHJAL

Õpikust (Fred Karlsson: Üldkeeleteadus) on kohustuslik lugeda järgmised leheküljed:

Sissejuhatus lk 15-64, sellest eriti lk 55-64

Morfoloogia peatükk lk 107-147

Maailma keelte peatükk lk 292-318 (need, kes ei pea maailma keelte küsimust vastama, ei pea lugema, aga võivad:)

Soovitav on lugeda ka

Foneetika ja fonoloogia lk 65-107

1. Keele mõiste.
2. Verbaalne ja mitteverbaalne suhtlus.
3. Keel kui struktuur (keele sümbolilisus, keele allsüsteemid, keelesüsteemi avatus).
4. Keeleuniversaalid.
5. Sotsiaalkultuuriline ja bioloogilis-kognitiivne aspekt keeles.
6. Mis on nimi?
7. Mis on grammatika?
8. Generatiivne grammatika
9. Onomatopoeetiline sõna

LOENGUD

10. Keel kui kommunikatsioonisüsteem, keele allsüsteemid
11. Loomulik keel (vs tehiskeel)
12. Maailma keelte jaotusi, liigitusaluseid, (genealoogiline, areaalne, sotsiolingvistiline, tüpoloogiline), keelte arvandmete suhted (*parimate iseseisvate tööde autorid ei pea vastama*)
13. Keelkond, algkeel, haru (*parimate iseseisvate tööde autorid ei pea vastama*)
14. Võrdlev-ajalooline keeleteadus, häälikuseadused, rekonstruktsioon, etümoloogia
15. Isolaatkeel
16. Areaalse jaotuse põhimõtted
17. Keelekontakt: substraat, adstraat, superstraat
18. Vähemuskeel, *lingua franca*, diglossia
19. Keeletüpoloogia: analüütiline keel, sünteetiline keel, polüsünteetiline keel: aglutineeriv keel (fusioon, kumulatsioon, muutumine)
20. Keele muutumine, selle põhjused
21. Keeleuniversaalid, universaalide liigid
22. Tähistaja ja tähistatav, kaksikliigendus; strukturalism
23. Funktsionaalne ja struktureaalne perspektiiv keelele
24. Kõnekommunikatsiooni ahel
25. Kõnesüntees, -analüüs, nende rakendused; spektrogramm
26. Foneetika (artikulatoorne, akustiline, taju-)
27. Fonoloogia, foneem, allofoon
28. Kõneorganid, kõnetrakt
29. Eesti häälikusüsteem, häälikute kvaliteet ja kvantiteet; kategooriline taju; koartikulatsioon; prosoodia
30. IPA, SUT; maailma keelte häälikud
31. Kiri, kirja tekkimine; kirjasüsteemid; kirja liigid; tähestikud
32. Morfoloogia, morfosüntaks
33. Morfeemianalüüs, glossimine
34. Morfeem, morf, allomorf
35. Vaba ja seotud morfeem
36. Grammatiline kategooria
37. Markeeritus ja markeerimatus

38. Sõna
39. Reduplikatsioon
40. Grammatiliste morfeemide omadusi
40. Binaarsed opositsioonid, mitmeliikmelised opositsioonid
41. Polüsüntetiline, süntetiline ja analüütiline väljendusviis; fusioon, kumulatsioon, muutumine
42. Sõnaliigi ja grammatilise kategooria seostest
44. Sõnaliigi ja lauseliikme seostest
45. Grammatiseerumine, grammatika ja leksika suhe keeles
46. Mis on substantiiviklass ja kuidas seda maailma keeltes väljendatakse?
47. Kääne, käändekategooria
48. Semantiline roll
49. Sõnajärg
50. Pro-sõnad
51. Deiksis
52. Definiitsus
53. Arv
54. Isik
55. Polaarsus
56. Aspekt
57. Aeg
58. Modaalsus, modaalverbid
59. Ühildumine
60. Klusiiv
61. Süntaks, morfosüntaks
52. Lause, fraas, moodustaja; fraasi määratlemise viisid
63. Käändemärgistus: absolutiiv-ergatiivsed ja nominatiiv-akusatiivsed keeled
52. Lauseliikmed
64. Süntaktilised seosed
65. Süntaksi teooriaid: generatiivse süntaks, valentsiteooria e sõltuvusgrammatika, käändegrammatika (semantilised rollid), konstruktsioonigrammatika
66. Eesti keele lausetüübid
67. Semantika
68. Tähistaja/keel – tähistatu/meel – referent/maailm
69. Täendus
70. Märgisüsteem, märkide liigid
71. Semantika teooriad: komponentalüüs, prototüüpanalüüs, kognitiivne semantika
72. Semantilised primitiivid
73. Denotatsioon e intensioon
74. Ekstensioon
75. Täendusväli
76. Polüseemia
77. Propositsioon
78. Sünonüümia
79. Metafoor
80. Metonüümia
81. Kujundskeem
82. Semantika metakeeled: komponendid, primitiivid, võrgustikud, metafoorsed ülekanded
83. Tähenduse kujunemine

84. Tekst, diskursus, tekstilingvistika, diskursuseanalüüs
85. Pragmaatika, kõneakt, viisakusstrateegiad
86. Viiteahelad, anafoor
87. Konversatsioonianalüüs, voor, vooruvahetus, naaberpaar
88. Variatiivsus, keele variandid (dialekt, sotsiolekt, allkeeled, idiolekt)
89. Praktiline ja kvantitatiivne sotsiolingvistika
90. Psühholingvistika uurimisalad
91. Korpus, korpuste liigid
92. Introspeksioon keeleteaduse meetodina
93. Empiiriline keeleuurimine
94. Kvantitatiivsed ja kvalitatiivsed meetodid
95. Sünkroonilised ja diakroonilised meetodid
96. Eksperimentaalsed meetodid
97. Mida saab teha morfanalüsaatoriga?
- Fred Karlssoni "Üldkeeleteadus" LK 292-318 – MAAILMA KEELED (*parimate iseseisvate tööde autorid ei pea vastama*)
98. Keele ja murde eristamine
99. Rekonstruktsioonid
100. Indoeuroopa keeled
101. Uurali keeled
102. Teised tähtsamad keelkonnad
103. Viipekeel

GLOSSIMISE NÄITEID

Tulen kooli laupäeval.

V-1SG S-ILL S-ADE

Olime kodus.

V-PST-1PL S-INE

Tuleks laualt mustad nõud ära koristada.

V-COND S-ABL ADJ-PL-NOM S-PL-NOM ADV V-INF

Kas nad sinuga rääkisid?

Q 3PL 2SG-COM V-PST-3PL

Soomlastel on sellised militaarobjektid korda tehtud.

S-PL-ADE V-PL3 ADJ-PL S+S-PL ADV V-PPP

Kohver on nurgas seisnud.

S-NOM V-SG3 S-INE V-APP

Kahjurid jätavad aedvilja kahjustamata.

S-PL-NOM V-PL3 S-GEN V-INF-ABE

Nad lubasid hoonele kolmanda korruse ehitada.

3PL V-PST-3PL S-ALL N-GEN N-GEN V-INF

Kasutatud lühendid:

S – substantiiv

V – verb

N – numeraal

ADV – adverb

ADJ - adjektiiv

1,2,3 – isik

SG – singular

PL – pluural
INE – inessiiv
ADE – adessiiv
GEN – genitiiv
INF – infinitiiv
PST – minevik
ALL - allatiiv
ABE – abessiiv
ABL - ablatiiv
NOM – nominatiiv
COM – komitatiiv
COND - konditsionaal
PPP – mineviku passiivi partitsiip
APP - mineviku aktiivi partitsiip